

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

Віталь Еўмянькоў

Унікальныя выданні сармацкага стагоддзя

У сармацкім XVII ст. існаваў друкарскі двор у Мураванай Ашмянцы (цяперашні Ашмянскі раён на Гарадзеншчыне). Гаспадаром двара быў спачатку стольнік, а потым маршалак Вялікага Княства Літоўскага Крыштаф Дарагастайскі, аўтар славунай «Гіпікі, або Кнігі пра коней».

Вучоныя называюць розныя месцы выдання гэтай кнігі. На думку А. М. Пяткевіча, упершыню «Гіпіка» выйшла ў Кракаве ў 1603 г. Кракаўская друкарня А. Пятркоўчыка пазначана таксама і на тытуле перавыдання кнігі, здзейсненага Казімірам Туроўскім у 1861 г.

Кніга параўнальна невялікая — усяго каля 260 старонак. Паводле Фелікса Бянткоўскага («Гісторыя літаратуры польскай»), тытул выдання 1603 г. аздоблены выдатнымі малюнкамі. На адвароце змешчана прысвячэнне «Найяснейшаму Жыгімонту III, каралю польскаму і г. д.». Аўтар, Крыштаф Монівід на Дарагастаях (а менавіта такім чынам ён сам сябе называе), лічыць кнігу ўсяго толькі забаўкай: «Карысную і кароткачасовую маладосці сваёй забаўку для патрэбы людзей рыцарскіх выдаю». Ёсць у арыгінале XVII ст. і пекныя малюнкi (каля 20).

К. Дарагастайскі дэманструе зайздросную эрудыцыю, спасылаецца на вопыт уласных падарожжаў па Еўропе. Праўда, апісанне фізіялогіі жывёлы ў сучасных заолагаў, напэўна, выклікала б усмешку: «Конь, пра якога зараз размова вядзецца, прыродай сваёй, з аднаго боку, схіляецца да агню, г. зн. да цеплыні, і разам з тым, з другога боку, знаходзіцца недзе пасярэдзіне — паміж вільготнасцю і сухасцю, г. зн. паміж вадой і паветрам, а што грубага ў сабе мае — тое ад зямлі паходзіць».

Цікава, што К. Дарагастайскі разглядае коней як крыніцу ўсялякага добра, у тым ліку і лекаў. Аўтар шырока спасылаецца на народную медыцыну: «Малако ж ад кабылы, з мёдам перамяшанае,

надзвычай карыснае ад сухотаў, таксама і дзяўчатам няплодным дапаможа; калі пярком у вока капнуць — і бяльмо выведзе. Дым з капьгта конскага плод з жывата выганяе і хутчэйшаму нараджэнню дапамагае. Пот конскі небяспечнай з'яўляецца атрутай. <...> Пена конская, калі піць яе раніцай, вельмі дапаможа ад сухотаў, а таксама ўсім тым, хто часта і моцна кашляе. Людзі, якія ад зубнога болю пакутуюць, каня няхай часцей у пысу цалуюць».

У гэтым шмат прымхаў і забабонаў. К. Дарагастайскі цалкам сур'эзна раіць «людзям рыцарскага саслоўя» ніколі не сядзець на коней «з задняй правай белага нагой», бо «кожны такі конь — надзвычай наравісты, злы, нешчаслівы і небяспечны, затое задняя левая белая нага — сведчанне сэрца чыстага, вясёлага і добрага». Ёсць у кнізе практычныя парады, якія і сёння захоўваюць актуальнасць. Напрыклад, К. Дарагастаўскі раіць тое, як выбіраць пашу для коней, як даведацца пра ўзрост жывёлы, як падкоўваць і лячыць каня, у якім узросце забіраць жарабца са статка і інш.

Звяртаючыся да канкрэтных праблем, К. Дарагастайскі пераходзіць на простую гутарковую мову, характэрную для шляхецкіх гавэндаў XVIII ст., часта выкарыстоўвае прымаўкі (кіпталту «адна дастаўка вясны не робіць»). Ёсць у кнізе падрабязнае апісанне збруі (назвы прылад даюцца на «мясцовай» мове і на польскай) для коней «рыцарскіх» і гаспадарчых.

Асабліваю цікавасць можа выклікаць чацвёртая кніга, прысвечаная конскім хваробам і іх лячэнню. У большасці выпадкаў К. Дарагастайскі, як нам уяўляецца, падае карысныя і слушныя парады. Напрыклад, калі конь вока ўдарыць — варта гарэлкай рану яму прамыць; пры сутаргах варта мышцу ўкалоць шылам ці сцізорыкам. Калі ж у жывёлы завяліся глісты, «вазьміце лісце капусты, палыну, мяты, ператаўчыце ўсё ў ступе, дадайце воцату. Лісце выцісніце, і сок той, які атрымаецца, дайце выпіць каню. І ўсё будзе добра».

Ёсць у кнізе экзатычныя хваробы і не менш экзатычныя лекі ад іх. Напрыклад, у тым выпадку, калі конь без прычыны схуднеў, трэба «ўзяць парасятка, якое яшчэ не адыходзіць ад свінні-маткі, кінуць яго ў ваду кіпячую, каб малое верагчала ад болю; варыць, пакуль мяса ад косткі не адваліцца, а потым юшкай той паць каня».

Яшчэ адно выданне XVII ст., на якое мы прапануем звярнуць увагу, падрыхтавана ў Любчы (цяперашні Навагрудскі раён) у 1618 г. Гэта збор афарызмаў Саламона Рысінскага «*Proverbiorum a Salomone Ryssinio*». Аўтар сабраў 1800 прыказак і прымавак, якімі карысталіся сучаснікі Скарыны і Гуцоўскага. Ён падарожнічаў па розных рэгіёнах Княства, адсюль — розніца ў лексіцы. Ёсць выслоўі, якія амаль без змяненняў захаваліся ў сучаснай беларускай мове, а ёсць тыя, якія патрабуюць перакладу.

Адзначым таксама тое, што ў Рысінскага быў своеасаблівы канкурэнт — езуіт Грыгоры Кнапскі (Grzegorz Knapski), які ўсяго праз 50 гадоў пасля любчанскага выдання падрыхтаваў вялізны зборнік прымавак. Г. Кнапскі, па словах польскага навукоўца К. Вуйціцкага, «бавіў жыццё сярод кніжак у манаскай келлі з цвільмі сценамі». Езуіт шукаў адпаведнікі беларускім прыказкам у лацінскай мове, часта змяняў славянскія ідыёмы, прыстасоўваў іх

да класічных узораў. «Дзякуючы» такому падыходу, не толькі губляўся каларыт прыказкі, але і страчваўся яе першапачатковы сэнс.

Будучы празмерна сціплым і далікатным чалавекам, езуіт, заўважаў пра яго Фелікс Бянткоўскі, «пасаромеўся змяшчаць грубыя, часам вульгарныя, народныя выслоўі, якія рэзалі вуха адукаванаму чалавеку». Акрамя таго, манах выпускаў з-пад увагі тыя прыказкі, якія не мог патлумачыць. «Калі б не Рысінскі, засталіся б мы без цэлага моўнага пласту», — рэзюмуе гэтыя назіранні К. Вуйціцкі.

Якіх жа прыказак саромеўся надта далікатны езуіт? Прывядзём некалькі прыкладаў сакавітых выслоўяў з кнігі С. Рысінскага:

Bogu służ, á Diablá nie gnieway.

Co Diabeł zgubi, to my znajdziem.

Gdzie Diabeł nie może, tam Bábę pošle.

Gdzie Pan Bog kościół buduie, tam diabeł kápliec stáwi.

Každy powinien przed ożenieniem, trzy lata száleć.

Kiedyby Opát kostek przy sobie nie nošil, tedeby Mniszy w nie nie gráli¹.

Прыведзеныя прыклады сведчаць, што светапогляду Рысінскага быў уласцівы пэўны антыклерыкалізм. Можна адзначыць і характэрнае для беларускіх казак іранічнае стаўленне да традыцыйных жыхароў хрысціянскага Космасу. Д'ябал у прыказках — штукар, прайдзісвет, але ніяк не магутная хтанічная сіла (як, напрыклад, у «Адкрыцці» Яна Багаслова), жанчына / «баба» — яго спадручная, манах — выпівоха і гультай. Відавочна, такія падыходы не ўкладаліся ў езуіцкую дактрыну Дабра і Зла.

У зборніку С. Рысінскага часам сустракаюцца словы, якія ўжо ў другой палове XVII ст. успрымаліся як прастамоўныя. Аднак у 80-я гг. XV ст. яны такімі не лічыліся. Напрыклад, слова «chłop» азначала мужчыну наогул — селяніна, шляхціца — і не мела сацыяльнага адцення. Гэтак жа сама ў часы С. Рысінскага нельга было пакрыўдзіць маладую паненку словамі «dziewka, białogłowa». Не лічылася абразай і наступнае выслоўе: «Ani na wsi, ani w mieście nie trzeba wierzyć niewieście».

Ёсць, праўда, асобныя выслоўі, змест якіх цяжка зразумець без дадатковага вывучэння гісторыі і культуры краю. Напрыклад, што азначае выраз «быў на нямецкім казанні»? Чаму Ева спакушала Адама менавіта па-чэшску?

Do Kościoła kiedy chcesz, á ná Ratusz musisz.

Diabeł Ewę po Włosku zwodził, Ewá Adámá po Czesku.

Bog ich po Niemiecku gromił, Anioł zaś po Węgiersku z Ráiu wygnał.

Jnszy Krol, á insza Páni Báránowska.

Jákoby ná Niemieckim kazániu był.

Koń Turek, chłop Mázurek, czapká magierká, száblá Węgierká.

Прывядзём некалькі выслоўяў, якія сёння шырока ўжываюцца беларусамі і не патрабуюць перакладу:

Bojąc się Wilká do lásá nie iść.

¹ Тут і далей захоўваецца арфаграфія арыгіналу.

By muchy ná miod.

By koń o swey síle wiedział, żadenby ná nim nie siedział.

Co kray, to obyczay.

Co ná sercu u trzeźwego, to ná ięzyku u piíanego.

Czego oko nie widzi, tego sercu nie żal.

Do czasu dzbánek wodę noši.

Dárowánemu koniowi nit pátrzą w zęby.

Day Boże w dobry czas mowić, á we zły milczeć.

Dom nie Záiąc, nie ućiecze.

Gość w dom, Bog w dom.

Jaki Pan, táki kram.

J wilk syt, y owce cále.

Чарговы цікавы дакумент XVII ст. — «Успаміны Альбрэхта Радзівіла», які адлюстравяў перыяд панавання трох Вазаў — Жыгімонта III, Уладзіслава IV і Яна Казіміра. Доўгі час тэкст заставаўся ў рукапісе і быў выдадзены толькі ў XIX ст. «Успаміны» напісаны на лаціне ў форме дыярыгуша і складаюцца з дзвюх частак. Першую ў нясвіжскім архіве адшукаў Эдвард Катлубай, другую адшукаў і выдаў Эдвард Рачыньскі ў 1839 г. Змест абедзвюх частак надзвычай разнастайны. Кніга складаецца як з мемуарыстыкі, так і з рознага роду дзяржаўных дакументаў — цытуюцца соймавыя рэляцыі, лісты Рымскага Папы, паслоў у замежных краінах. Найбольш каштоўнае тое, што «Успаміны» адлюстроўваюць найдрабнейшыя, нябачныя сучаснікам нюансы эпохі позняга Рэнэсансу і барока.

Матэрыял размяркоўваецца паводле гадоў і месяцаў. Радзівіл спачатку фіксуе дату і ўжо потым распавядае пра здарэнне або падзею, сведкам або ўдзельнікам якіх ён быў. Стыль «Успамінаў» максімальна набліжаны да гутарковага. Аўтар, хутчэй за ўсё, не збіраўся друкаваць свае запісы, таму пазбягаў самацэнзуры і адлюстроўваў гісторыю такой, якой яе бачыў — часам камічнай, а часам і трагічнай. Радзівіл не аналізуе пытанні, звязаныя з вялікай палітыкай. Як выказаўся Эдвард Рачыньскі, ён глядзеў на гісторыю праз акно ўласнага палаца. Вось як, напрыклад, Радзівіл апісаў шляхецкую анархію ў Рэчы Паспалітай (адзін з першых запісаў):

«29 студзеня 1632 г. Пан Фядзюшка (Fiedziuszko) са шматлікай грамадой збройных людзей напаў на Ельскага, які з Пінска выязджаў. Яго жорстка пасек і дадому з'ехаў. Там вольна сабе бавіўся. Ажно на наступны год помста Боская яго знайшла. У замку пінскім, рызыкуючы жыццём, яго ўраднікі мае скацілі. Трэцяга дня, паводле трыбунальскага дэкрэта, быў ён смерцю пакараны. 21 сакавіка Зяновіч, стараста аршанскі, у двубой руку адцяў Тамашу Сапегу, сыну Мікалая Сапегі, ваяводы навагрудскага. За што пан маршалак Зяновіча пакараць загадаў».

Менавіта гэты дробны эксцэс адбіўся ў памяці Радзівіла і застаўся ў якасці яскравага сведчання сармацкіх нормаў эпохі дынастыі Вазаў. Для гісторыкаў важныя, канешне, тэя фрагменты, якія маюць дачыненне да канкрэтных палітычных падзей, — соймы, трыбуналы, выбары караля, наданне год-

насці гетмана, падканцлера і г. д. Аднак з пункту погляду пісьменніка ўсё ж куды больш цікавымі ўяўляюцца эсэістычныя назіранні А. Радзівіла за жыццём сучаснікаў. Лепей, чым усялякія жыццяпісы і даследаванні, светапогляд чалавека позняга Рэнэсансу характарызуе наступны эпізод:

«Тым часам у каралеўскі пакой прыйшлі дактары, каб падаць Яго Міласці прыгатаваныя лекі. Кароль доўга адмаўляўся, бо не дужа любіў пах ружаў, які сыходзіў ад прапанаванага доктарам напою. Аднак дактары вельмі прасілі — і кароль выпіў той напою, а перад тым, узяўшы кубак у рукі, сказаў: «У тым кубку вы смерць мне прыгатавалі». І як у ваду глядзеў. Няхай дактары кажуць, што жадаюць, але лекі тыя значна прыспешылі смерць караля. У той самы дзень, калі напою па жылах Яго Міласці разышоўся, кароль адчуў сябе лепей і, як мне паведамілі, сказаў: «Будзе лекар трымфаваць. Неспадзявана для сябе пачуваюся я лепей». Аднак ужо назаўтра, 25 красавіка, Яго Міласць быў разбіты паралошам».

На думку А. Радзівіла, усе лекі, якія вынайшаў чалавек, — ад д'ябла, у Бога ж толькі адны лекі — малітва. І гэта надзвычай характарызуе як уласна самога Радзівіла, так і наогул гістарычную атмасферу перыяду панавання караля-манаха Жыгімонта III: «усё — з волі Бога, і нічога — з волі чалавека». Бог успрымаецца не толькі як найвышэйшы суддзя, стваральнік свету, але і як спадарожнік, той, з кім можна паразмаўляць і на каго варта спадзявацца. «Езуіты каля канаючага Жыгімонта Яго Міласці Караля сталі, шагталі яму, прасілі, каб пра Бога памятаў. <...> Мы ўсе, сенатары, знаходзіліся побач — невясёлыя, плакалі. Калі з каралём развіталіся, рукі яго цалавалі».

У падрабязнасцях, нюансах Радзівіл падае апісанні ўсіх этапаў элекцыйнага сойма 1632 г., у тым ліку цытуе афіцыйныя дакументы — соймавыя дэкрэты і рэляцыі сенатараў. Вялікую цікавасць, на наш погляд, уяўляе трэці пункт дэкрэта аб забароне дэпутатам праносіць на сойм «будзь якую зброю»: «Потым чыталі мы пастанову аб тым, каб агнястрэльную зброю і гарматы дэпутаты пакідалі за 3 або 4 мілі, каб ніводны зброі не меў, апроч шаблі ці шпагі». Ёсць ва «Успамінах» надзвычай цікавыя заўвагі адносна складанай рэлігійнай сітуацыі ў краі. У прыватнасці, адчуваецца водгулле літаратурнай палемікі паміж віленскімі братчыкамі і ўніятамі. Так, напрыклад, А. Радзівіл згадвае соймавае пасяджэнне, якое адбылося «з нагоды вялікага нахабства грэкаў (праваслаўных)»: «<...> схізматыкі прыкрымі словамі балюча ўніятаў б'юць, нават памёршых біскупаў зневажаюць, на самога Папу Рымскага паўстаюць; хлусяць, што ён нібыта золата ад уніятаў узяў і унію таму прыдумаў».

Нарэшце, апошні разгледжаны тут дакумент мае дачыненне да мяжы XVII — XVIII стст. Гэта «Успаміны мінскага ваяводы Крыштыяна Завішы» («Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody mińskiego»). Кніга таксама захоўвалася ў рукапісе і была выдадзена Юльянам Варташэвічам толькі ў 1862 г. Заўважым тое, што К. Завіша — адзін з найбольш цікавых аўтараў перыяду заняпаду Рэчы Паспалітай. Прадстаўнік вядомага роду, ён атрымаў някепскую адукацыю і валодаў пісьменніцкім талентам. Яго «Успаміны» — гэта шэраг апавяданняў, у якіх адлюстравана поўнае прыгод жыццё беларускага

шляхціца. Пачынае Завіша з паведамлення аб смерці бацькі і маці. Адразу кідаецца ў вочы не ўласцівая для XVII ст. стылёвая лёгкасць, «паветранасць» тэксту.

«Бацька, дабрадзеі мой, да Вільні дужа хворым паехаў, там року 1678-га на Святога Яна Хрысціцеля спавядаўся нейкаму Ментгыцкаму, каноніку смаленскаму, і а шостаі гадзіне пасля апоўдня свету аддаў апошні паклон, з Богам павітаўся, жыцця свайго год шасцідзясяты крыху не завяршыў. Ты, хто чытаеш пра завяршэнне жыцця бацькі майго, не забывайся, працу, пра супакой душы яго прасіць, каб душа пісара Вялікага Княства Літоўскага ўпісаная была ў кнігі Жыцця Вечнага. Амэн».

Распавядаючы пра сям'ю, Завіша не забываецца нават пра самых далёкіх сваякоў. Кажучы пра дзяцей, заўважае: «Пане Езусе, гадуі іх». Шмат звестак пра важныя палітычныя падзеі — пасольства ў Маскву (1686), соймы. Аднак наўрад ці яны будуць дужа цікавыя гісторыкам. Часта Завіша згадвае толькі тое, што датычыцца менавіта яго асобы. Напрыклад, у 1688 г. ён быў дэпутатам на варшаўскім сойме. Уся інфармацыя пра падзею ўкладаецца ў лаканічную заўвагу: «На тым сойме выйшаў на двубой з ясным панам Казімірам Агінскім. Добрым кавалерам».

Куды больш цікавыя звесткі падае Завіша пра рознага роду спосабы прыёмна бавіць час. Перад чытачом паўстае вобраз нястрыманага ў забавах шляхціца-сармата, які не саромеецца паведаміць, колькі кубкаў віна выпіў увечары: «З Вільні да Раготнай вярнуўся дня 17 студзеня. Далі мне ведаць пра мядзведзя пад Стараельнай, забіў яго ў пушчы і ніводнага пса не згубіў. 25 ліпеня добра справіў свае імяніны ў Курклях. З прычыны вялікай колькасці гасцей банкетавалі ў гумне. <...> Калі ўжо збіраўся ехаць з тых Куркляў, разам з іх мосцямі панамі-суседзямі шалёна танчыў і піў з прыемнасцю. <...> Патрапілі паляваць на мядзведзя, але каб забіць — не забілі. Назаўтра зноў палявалі, але ўжо шчасліва: забілі мядзведзя дужа ладнага. 29 жніўня сустракаўся з сенатарамі, а таксама са шляхтай. Выпіў звыш меры. Быў там таксама пан Аборскі, стараста ліўскі, які — даруй яму Божухна — напіўся, як зюзя, і непрыстойна сябе паводзіў. За тое быў за парог выстаўлены».